

Pedagogika specjalna

Od tradycji
do współczesności

Iwona Chrzanowska

PATRONAT
KNP

impuls

The logo for the publisher 'impuls' is located in the bottom right corner. It consists of a stylized, black, wing-like graphic above the word 'impuls' in a lowercase, sans-serif font.

Pedagogika specjalna

**Od tradycji
do współczesności**

Iwona Chrzanowska

impuls
Kraków 2015

© Copyright by Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2015

Redakcja naukowa serii: prof. dr hab. Bogusław Sliwerski

Recenzje: prof. dr hab. Andrzej Twardowski
prof. dr hab. Amadeusz Krause
prof. dr hab. Teresa Żółkowska

Opiekun projektu: Jolanta Świetlikowska

Opracowanie edytorskie książki: kaziki.pl

Redakcja: Joanna Marek-Banach

Projekt okładki: Anna M. Damasiewicz
www.damasiewicz.idesigner.pl

Grafika na okładce © Artsiom Kireyau | Depositphotos.com

ISBN: 978-83-7587-913-1

ISBN: 978-83-7587-905-6

Oficyna Wydawnicza „Impuls”
30-619 Kraków, ul. Turniejowa 59/5
Tel./fax: (12) 442 41 80, 422 59 47, 506 624 220
www.impulsoficyna.com.pl,
e-mail: impuls@impulsoficyna.com.pl

Wydanie pierwsze, Kraków 2015

Spis treści

Wstęp	9
CZĘŚĆ I.	
Wokół znanych kategorii i rozważań w pedagogice specjalnej	15
Rozdział 1.	
Interdyscyplinarny charakter pedagogiki specjalnej.....	17
1.1. Pedagogika specjalna a medycyna – wybrane problemy.....	19
1.1.1. Międzynarodowy system diagnozy nozologicznej WHO: <i>ICD-10, ICDH, ICF</i>	19
1.1.2. System diagnozy Amerykańskiego Towarzystwa Psychiatrycznego <i>DSM-IV/DSMIV-TR/DSM-5</i>	26
1.1.3. Pojęcie zdrowia i choroby.....	28
1.1.4. Diagnoza i terapia – istota związku pedagogiki specjalnej i medycyny.....	32
1.2. Pedagogika specjalna a psychologia–wybrane problemy.....	45
1.2.1. Diagnoza dla rozwoju i system orzecznictwa.....	45
1.2.2. Bioekologiczna teoria systemów Urie Bronfenbrennera a niepełnosprawność.....	49
1.2.3. Współpraca specjalistów i instytucji a specjalne potrzeby edukacyjne uczniów.....	54

1.3. Pedagogika specjalna a prawo – wybrane problemy.....	62
1.3.1. Osoba z niepełnosprawnością a rozwiązania prawne ONZ i UE...	63
1.3.2. Osoba z niepełnosprawnością a wymiar sprawiedliwości.....	81
1.4. Pedagogika specjalna a socjologia – wybrane problemy.....	89
1.4.1. Postawy społeczne wobec niepełnosprawności i osób z niepełnosprawnością.....	90
1.4.2. Postawy wobec osób z niepełnosprawnością w perspektywie rówieśniczej.....	98
1.4.3. Postawy wobec niepełnosprawności i osób z niepełnosprawnością – dorośli.....	112
1.4.4. Zagrożenie wykluczeniem i marginalizacją a niepełnosprawność.....	120
1.4.5. Warunki życia osób z niepełnosprawnością i ich rodzin.....	131
1.5. Terminologiczne ustalenia, terminologiczne kontrowersje – wokół pojęcia „niepełnosprawność”.....	147

Rozdział 2.

O podmiocie pedagogiki specjalnej – klasyczne ujęcia głównych rodzajów niepełnosprawności.....	162
2.1. Niepełnosprawność wzroku.....	166
2.1.1. Podstawowe pojęcia.....	166
2.1.2. Klasyfikacje uszkodzeń wzroku.....	178
2.1.3. Uszkodzenie wzroku a funkcjonowanie społeczne.....	186
2.2. Uszkodzenia słuchu.....	195
2.2.1. Podstawowe pojęcia.....	195
2.2.2. Najpowszechniejsze klasyfikacje uszkodzeń słuchu.....	209
2.2.3. Metody wychowania językowego osób z uszkodzeniem słuchu....	214
2.2.4. Osoby z uszkodzeniem słuchu w przestrzeni społecznej.....	229
2.3. Niepełnosprawność intelektualna.....	240
2.3.1. Ustalenia terminologiczne i klasyfikacyjne.....	240
2.3.2. Zróżnicowana, wieloczynnikowa etiologia niepełnosprawności intelektualnej.....	262
2.3.3. Etapy patologizacji rozwoju osób z niepełnosprawnością intelektualną według Małgorzaty Kościelskiej.....	266
2.3.4. Osoba z niepełnosprawnością intelektualną w przestrzeni społecznej.....	271

2.4. Choroby przewlekłe i niepełnosprawność narządu ruchu.....	284
2.4.1. Teoretyczne koncepcje choroby przewlekłej.....	289
2.4.2. Konsekwencje utraty pełnej sprawności w sytuacji choroby przewlekłej i niepełnosprawności narządu ruchu.....	298
2.4.3. Wrodzona a nabyta utrata sprawności w chorobie przewlekłej i niepełnosprawności narządu ruchu.....	307
2.5. Niedostosowanie społeczne, zaburzenia zachowania dzieci i młodzieży.....	324
2.5.1. Podstawowe pojęcia.....	324
2.5.2. Teoretyczne koncepcje niedostosowania społecznego i zaburzeń zachowania.....	331
2.5.3. Przystępczość nieletnich.....	349
2.5.4. Przemoc w rodzinie.....	362

CZĘŚĆ II.

Współczesne zagadnienia pedagogiki specjalnej.....	385
---	------------

Rozdział 3.

Paradygmatyczne zmiany we współczesnej pedagogice specjalnej.....	387
---	-----

Rozdział 4.

Specjalne potrzeby edukacyjne – między pedagogiką a pedagogiką specjalną.....	422
4.1. Wczesne wspomaganie rozwoju a niepełnosprawność.....	438
4.1.1. Podstawowe pojęcia i koncepcje teoretyczne wczesnego wspomaganie rozwoju.....	438
4.1.2. Podstawy prawne wczesnego wspomaganie rozwoju.....	458
4.2. ASD – autystyczne spektrum zaburzeń jako egzemplifikacja całościowych zaburzeń rozwojowych.....	465
4.2.1. Kryteria diagnostyczne spektrum zaburzeń autystycznych.....	469
4.2.2. Patogeneza spektrum zaburzeń autystycznych.....	474
4.2.3. Osoba ze spektrum zaburzeń autystycznych w przestrzeni społecznej.....	486
4.3. Liczeń zdolny–uczeń ze szczególnymi potrzebami edukacyjnymi.....	500
4.3.1. Podstawy prawne wspomaganie uczniów zdolnych w polskim systemie oświatowym.....	501

4.3.2. Uczeń zdolny – uczeń uzdolniony – uczeń ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi.....	504
4.4. Osoba z niepełnosprawnością w różnych formach edukacji	
– między segregacją a włączaniem.....	532
4.4.1. Kształcenie specjalne.....	535
4.4.2. Kształcenie integracyjne.....	544
4.4.3. Kształcenie włączające.....	554
4.4.4. Uwarunkowania kształcenia uczniów z niepełnosprawnością w trzech typach szkół: specjalnej, integracyjnej i ogólnodostępnej.....	563
4.4.5. Zwolnienie ze sprawdzianu, egzaminu zewnętrznego a niepełnosprawność.....	581
Rozdział 5.	
Dorosłość i starość z niepełnosprawnością –zagadnienia andragogiki i gerontologii specjalnej.....	592
5.1. Edukacja ponadgimnazjalna osób z niepełnosprawnością jako wyznacznik jakości życia w dorosłości.....	596
5.2. Osoba z niepełnosprawnością na rynku pracy – uwarunkowania, rzeczywistość, szanse.....	608
5.3. Subiektywne poczucie jakości życia.....	618
5.4. Starość osób z niepełnosprawnością – wyzwanie dla pedagogiki specjalnej.....	626
Rozdział 6.	
Osoba z niepełnosprawnością w erze cyfrowej.....	631
6.1. Nowe technologie a aktywność społeczna osób z niepełnosprawnością.....	632
6.2. Komunikacja zapośredniczona – możliwości i zagrożenia.....	636
6.3. Zagrożenia związane z korzystaniem z nowych technologii komunikacyjnych a niepełnosprawność – agresja elektroniczna	644
Bibliografia	651
Źródła internetowe	687
Indeks rzeczowy	697
Indeks osób	702

Wstęp

W obszarze nauk społecznych i humanistycznych ostatnie dekady zaowocowały wyraźnym wzrostem zainteresowania problematyką niepełnosprawności. Można nawet pokusić się o stwierdzenie, że czas ten stał się dla zagadnienia niepełnosprawności przełomowy. Nigdy bowiem dotąd w prawodawstwie międzynarodowym tak wiele uwagi nie poświęcano kwestiom praw człowieka, wyrównywania szans, przeciwdziałania wykluczeniu i marginalizacji społecznej, w tym z uwagi na niepełnosprawność. Okazało się jednak, że uniwersalne międzynarodowe akty w niewystarczającym stopniu zabezpieczają prawa osób z niepełnosprawnością. Wymagane zatem było, a i wciąż jest, tworzenie praw szczegółowych, skoncentrowanych na przedmiotowej grupie społecznej. Zaznaczyło się to wyraźnie w ostatnich pięćdziesięciu latach ze swoistym „zwieńczeniem” w postaci uchwalenia w 2006 roku *Konwencji praw osób niepełnosprawnych*, pierwsze- go w XXI wieku aktu prawa międzynarodowego określającego prawa osób z niepełnosprawnością.

Zmiana sytuacji prawnej osoby z niepełnosprawnością, wyartykułowanie i zadekretowanie ustaleń międzynarodowych zobowiązało państwa-strony do „korekt” ustawodawstwa wewnętrznego, to z kolei sprawiło, że osoba z niepełnosprawnością pojawiła się w przestrzeni społecznej: przedszkoli, szkół, zakładów pracy, ale również ulic, kin, teatrów, sklepów i tym podobnych.

Naturalną konsekwencją obecności osób z niepełnosprawnością w przestrzeni społecznej był wzrost zainteresowania problematyką w obszarze badań naukowych, analiz i refleksji wykraczających poza pedagogikę specjalną. Stała się ona istotnym obszarem zainteresowań między innymi socjologii, psychologii, nauk prawnych, medycznych.

Światowe tendencje wskazują jednoznacznie i zdecydowanie w kontekście niepełnosprawności na jedną drogę - w kierunku integracji i włączania, której warunkiem koniecznym jest współpraca naukowa wielu różnych dyscyplin.

Dynamika i znaczenie zmian w obszarze zagadnień związanych z niepełnosprawnością skłania do refleksji nad dorobkiem naukowym pedagogiki specjalnej, ale również jej wkładem w ich inicjowanie i dalszy postęp. Rozwój zainteresowania problematyką w całym obszarze nauk społecznych, ale również medycznych jest inspiracją dla rozważań odnoszących się do współczesnych wyzwań stojących przed pedagogiką specjalną.

Publikacja, którą oddaję do rąk czytelnika: *Pedagogika specjalna. Od tradycji do współczesności*, jest próbą ukazania interdyscyplinarnego dorobku naukowego w zakresie tradycyjnych i nowych obszarów badań koncentrujących się na problematyce zróżnicowania rozwojowego, jego konsekwencji i implikacji.

Zamysłem wyznaczającym uporządkowanie treści jest ich podział na dwie części: *Wokół znanych kategorii i rozważań w pedagogice specjalnej* oraz *Współczesne zagadnienia pedagogiki specjalnej*.

Pierwsza część, wzorem publikacji wielu znakomitych autorów: Janiny Doroszewskiej, Aleksandra Hulka, Ottona Lipkowskiego, Zofii Sękowskiej, Władysława Dykcika, koncentruje się na tradycyjnym ujęciu problematyki pedagogiki specjalnej, ukazując klasyczne, interdyscyplinarne związki pedagogiki specjalnej z: medycyną, psychologią, socjologią i naukami prawnymi. Pozostałam przy klasycznym opisie związków pedagogiki specjalnej właśnie z tymi dyscyplinami, choć mam świadomość, że problematyka niepełnosprawności, zwłaszcza w ostatnich pięciu dekadach zainspirowała, a czasem „zmusiła” przedstawicieli nauki (teoretyków i praktyków) z innych obszarów wiedzy do pochylenia się nad zagadnieniem. Przykładem może być obszar nauk technicznych z dyscyplinami: architektura i urbanistyka oraz budownictwo, które uwzględniają już osobę z niepełnosprawnością jako użytkownika przestrzeni, czy też automatyka, robotyka i informatyka, dla których z kolei osoba z niepełnosprawnością stała się szczególnym odbiorcą usług.

Koncentracja na trzech dyscyplinach nauk społecznych i medycynie jest z jednej strony uwarunkowana tradycją, ich historycznymi związkami z pedagogiką specjalną, z drugiej współczesnością zmiany paradygmatycznej i jej efektem w postaci zmian poglądów, definiowania samego kluczowego pojęcia, jak również odkrywania nowych obszarów koniecznych analiz. Nadane tym podrozdziałom podtytuły - *wybrane problemy* - okazały się nie tyle zamysłem zamierzonym, co koniecznym. Wspomniany wcześniej rozwój badań nad problematyką zaowocował bowiem ogromną liczbą opracowań. Odnoszą się one do zagadnień podstawowych, ale również szczegółowych (co nie oznacza, mniej ważnych), tym samym z konieczności utrzymania się w racjonalnych ramach objętościowych publikacji niezbędne okazało się dokonanie wyborów odautorsko istotnych wątków. Interdyscyplinarne rozważania kończy podrozdział: *Terminologiczne ustalenia, terminologiczne kontrowersje - wokół pojęcia „niepełnosprawności”*. Takie umiejscowienie kwestii terminologicznych jest nieprzypadkowe, moim zamierzeniem było bowiem ukazanie, jak trudny jest interdyscyplinarny konsensus w przypadku wydawałoby się kwestii podstawowej, jak ustalenie wspólnej definicji pojęcia, mimo od lat podnoszonej, przynajmniej w sensie deklaratywnym współpracy. Jak silne są partykularyzmy dyscyplinarne i jakie są konsekwencje braku porozumienia, które jednak wydadają się współcześnie łatwiejsze do pokonania niż jeszcze kilka dekad temu.

Kolejny rozdział części pierwszej podejmuje problematykę podmiotowych grup osób z niepełnosprawnością. Rozważania odnoszą się do zagadnień związanych z uszkodzeniem: wzroku, słuchu, z niepełnosprawnością intelektualną, z chorobą przewlekłą i uszkodzeniem narządu ruchu oraz z niedostosowaniem społecznym i zaburzeniami zachowania dzieci i młodzieży.

W ich wyborze posłużyłam się kryterium częstości występowania zaburzenia jako przyczyny niepełnosprawności, a odnosząc się do interdyscyplinarnych ustaleń wychodzących poza obszar pedagogiki specjalnej. W wielu opracowaniach to właśnie uszkodzenia narządu ruchu, choroby, w tym neurologiczne choroby wzroku, wskazywane są jako główne przyczyny niepełnosprawności¹. Za najczęstszą² uznaje się współcześnie: uszkodzenia i choroby narządów ruchu

¹ Informacja Rządu Rzeczypospolitej Polskiej o działaniach podejmowanych w 2012 roku na rzecz realizacji postanowień uchwały Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 1 sierpnia 1997 roku, *Karta praw osób niepełnosprawnych*, Druk 1672, Warszawa 2013.

² Na podstawie wyników Europejskiego Ankietowego Badania Zdrowia przeprowadzonego przez GUS w 2009 roku: poszczególne udziały nie sumują się na 100%, ponieważ dana osoba mogła mieć kilka rodzajów

(55,8%), schorzenia układu krążenia (49,6%), schorzenia neurologiczne (33%) oraz uszkodzenia i choroby wzroku (27,3%)³. Z kolei w raportach i sprawozdaniach Centralnej Komisji Egzaminacyjnej odnoszących się do obszaru edukacji analizowane są efekty kształcenia trzech grup osób: z uszkodzeniem wzroku, słuchu i z niepełnosprawnością intelektualną.

W tę część książki postanowiłam włączyć również treści dotyczące niedostosowania społecznego i zaburzeń zachowania dzieci i młodzieży. Zagadnienia niedostosowania społecznego przez wielu współczesnych pedagogów resocjalizacyjnych niechętnie sytuowane są w polu problemowym pedagogiki specjalnej. Szereg badaczy i autorów prac naukowych odnoszących się do niedostosowania społecznego wskazuje na silniejszy związek tej problematyki z pedagogiką społeczną niż specjalną. Niektórzy pedagogikę resocjalizacyjną uznają za osobną, „niezależną” subdyscyplinę pedagogiki, niebędącą ani częścią pedagogiki specjalnej, ani też pedagogiki społecznej o silnych interdyscyplinarnych związkach z naukami prawnymi, psychiatrią czy psychologią kliniczną. Z pewnością uznać można, że we współczesnej pedagogice resocjalizacyjnej coraz wyraźniej zaznacza się wewnętrzny podział problematyki skoncentrowany na dzieciach i młodzieży zagrożonej niedostosowaniem społecznym, niedostosowanej społecznie i/lub ujawniającej zaburzenia zachowania oraz na osobach dorosłych niedostosowanych społecznie. Zagadnienia niedostosowania społecznego, zagrożenia niedostosowaniem i zaburzeń zachowania prezentowane w publikacji omówione zostały głównie w odniesieniu do grupy dzieci i młodzieży. Przesłankami ich włączenia w rozważania związane z pedagogiką specjalną były: po pierwsze - historyczne osadzenie problematyki niedostosowania społecznego w obszarze pedagogiki specjalnej; po drugie - wskazanie, iż dzieci i młodzież niedostosowana społecznie, zagrożona niedostosowaniem, z zaburzeniami zachowania, to grupa, której w dokumentach prawa oświatowego przypisano status uczniów o specjalnych potrzebach edukacyjnych,

schorzeń powodujących niepełnosprawność. W porównaniu z wynikami Badania Stanu Zdrowia Ludności 2004 wzrósł udział osób, dla których najczęstszą przyczyną niepełnosprawności stanowiły uszkodzenia i choroby narządów ruchu (z 46,1% do 55,8%) oraz schorzenia układu krążenia (z 48,5% do 49,6%), a także schorzenia neurologiczne (z 29% do 33%) i psychiczne (z 7,9% do 10,1%), jak też upośledzenie umysłowe (z 2,5% do 4,0%). Obniżył się natomiast odsetek osób, dla których główną przyczyną niepełnosprawności były choroby narządu wzroku (z 29,5% do 27,3%) i słuchu (z 13,9% do 13,7%).

³ Na podstawie wyników Europejskiego Ankietowego Badania Zdrowia przeprowadzonego przez GUS w 2009 roku; poszczególne udziały nie sumują się na 100%, ponieważ dana osoba mogła mieć kilka rodzajów schorzeń powodujących niepełnosprawność.

wymagających wsparcia w procesie kształcenia; po trzecie wreszcie, dynamiczne zmiany w zakresie obrazu zachowań niedostosowanych wśród dzieci i młodzieży stanowią istotny problem dla współczesnych pedagogów i nauczycieli związany z rozpoznawaniem objawów, jak i z radzeniem sobie z zachowaniami niedostosowanymi i zaburzeniami zachowania uczniów.

Część druga książki: *Współczesne zagadnienia pedagogiki specjalnej*, jest autorskim wskazaniem na konieczność rozpoznawania w pedagogice specjalnej kwestie. Wyznaczników owej „konieczności” jest bardzo wiele i z pewnością te, które zostały uwzględnione, nie wyczerpują możliwej ich liczby.

Omawianie współczesnych zagadnień otwierają rozważania paradygmatyczne, zmiany podejścia do problematyki niepełnosprawności, które wskazały obszary koniecznej refleksji, ale również badań naukowych w dyscyplinie.

Jako warcie omówienia uznałam zagadnienia, które pojawiają się jako „nowe”, dotąd w klasycznym ujęciu zainteresowań pedagogiki specjalnej niepodjęmowane, a będące efektem tak rozwoju badań naukowych w łonie samej pedagogiki specjalnej, jak i koniecznego interdyscyplinarnego zainteresowania; efekt zmian formalno-prawnych i tendencji edukacyjnych, pojawiania się nowych form kształcenia uczniów z niepełnosprawnością; mało rozpoznane, a istotne w kontekście perspektyw zmian, na przykład demograficznych czy cywilizacyjnych.

Stąd treść części drugiej, poza prezentacją zagadnienia zmiany paradygmatycznej w podejściu do niepełnosprawności, wypełnia problematyka: specjalnych potrzeb edukacyjnych, którą sytuuję na pograniczu pedagogiki i pedagogiki specjalnej, a w jej ramach zagadnienia wczesnego wspomagania rozwoju, spektrum zaburzeń autystycznych, uczniów zdolnych jako uczniów ze szczególnymi potrzebami edukacyjnymi, form kształcenia uczniów z niepełnosprawnością; dorosłości i starości z niepełnosprawnością oraz zagadnienia związane z wykorzystaniem nowych mediów przez osoby z niepełnosprawnością.

Podjęwając się napisania książki, autor zawsze zastanawia się, kim ma być jej adresat. Wyznacza to strukturę treści, ale również język publikacji. W założeniu autorskim ta książka ma ich wielu. Mam nadzieję, że będzie ona pomocna w zgłębianiu problematyki studentom pedagogiki i pedagogiki specjalnej, innych kierunków nauk społecznych i humanistycznych, a także innych obszarów nauk, na przykład technicznych, osobom, które w przyszłości będą kreować przestrzeń życia społecznego. Ukłonem w ich stronę są wyjaśnienia podstawowych terminów, klasyfikacje czy charakterystyki odnoszące się do omawianych zagadnień.

Mam nadzieję, że publikacja ta okaże się użyteczna również dla pracowników naukowych. Może będzie pomocna w poszukiwaniu inspiracji do badań własnych, tak nowych obszarów, dotąd niepodejmowanych, jak i już podejmowanych, ale wciąż budzących kontrowersje, wciąż nie do końca rozpoznanych. Mam również nadzieję, że za sprawą lektury książki pojawi się środowiskowa dyskusja, a także refleksja skłaniająca do opracowania tych zagadnień, które nie zostały przeze mnie podjęte, a są ważne i warte monograficznego zaprezentowania.

Chciałabym w tym miejscu podziękować wszystkim tym, którzy na różnych etapach powstawania publikacji wspierali mnie swoją wiedzą, zechcieli dyskutować nad koncepcją książki i w momentach, gdy powstawały kolejne jej części, pomagali mi rozstrzygać sporne kwestie. Za merytoryczną recenzję powstających fragmentów książki dziękuję szczególnie: prof. Bogusławowi Sliwskiemu, prof. Małgorzacie Sekułowicz, dr. hab. Jackowi Pyżalskiemu, dr hab. Beacie Jachimczak oraz dr Magdalenie Olempskiej-Wysockiej. Za okazane wsparcie i krytyczną lekturę jestem bardzo wdzięczna.

Profesorowi Amadeuszowi Krause i profesorowi Andrzejowi Twardowskiemu bardzo dziękuję za podjęcie się trudu recenzji wydawniczej całej publikacji i zaufanie, a także wnikliwą ocenę treści, wszystkie uwagi i sugestie. Były one bardzo pomocne i cenne.

Iwona Chrzanowska